

Előítélet a késő modernitásban

Az előítélet mint filozófiai probléma kettős kötődésű. Az episztemológia perspektívájából az előítélet a megismerés nélkülözhetetlen eleme, hiszen a valóság konstrukciója során szükségszerűen „előstruktúrákra” (Gadamer 1984), sémákra és idealizációkra támaszkodunk (Schütz 1974). A morálfilozófia szemszögéből az előítélet veszélyként jelenik meg: amennyiben valamilyen általános kategória alá soroljuk be a másikat, úgy egyúttal potenciálisan eldologiasítjuk, felszámolva „önmagába vett cél” jellegét (Habermas 2001). Az – egyszerre elkerülhetetlen és potenciálisan amorális – előítélet problémahorizontját ennek megfelelően nem az a kérdés határozza meg, hogy miként eliminálható, hanem az, hogy miként kezelhetők a vele összefüggő morális veszélyek. Ebből a szempontból egyaránt meghatározó az, hogy adott cselekvő tudatában van-e általában az előítéletek mibenlétének, hozzáfér-e saját előítéleteihez, és miként viszonyul hozzájuk.

Történeti értelemben az előítélet mint probléma elválaszthatatlan a modernitástól. A tradicionális társadalmi formációkban az előítéletek jelentősége korlátozottnak tekinthető: minthogy az életvilág elsősorban „közösségi” keretek között szerveződik (Tönnies 2004), így az „idegentapasztalatok” (Schütz 1984) esélye csekély. Ebben a konstellációban a mások elsősorban egyediségükben megismert cselekvők – így a hozzájuk való viszonyt nem előítéletek szervezik, hanem személyes interakcióban születő partikuláris tudás. Abból fakadóan, hogy a „mi-kapcsolatok” dominanciája miatt az előítéleteknek nincs tere a személyközi viszonyok szférájában, eldologiasító potenciáljukból fakadó morális tétjük is háttérbe szorul. A modernizáció következtében azonban ez a képlet gyökeresen átalakul. Ahogy az életvilág egyre kevésbé közösségi keretek között szerveződik (Durkheim 2001), úgy válik elemi tapasztalattá a valóságot eltérően megélő idegen, akihez – minthogy közvetlenül nem értik meg egymást – leginkább az előítéletek sémáin keresztül tud kapcsolódni a cselekvő. E tapasztalat általánossá válásával az előítéletekből fakadó problémák is kézzelfoghatóak lesznek: ahogy az idegen megszűnik interakciók sorozatában kiismerhető másik lenni, úgy a hozzá való viszonyban is zárójelbe kerül a kölcsönös megértés és az emberi méltóság elismerésének lehetősége, átadva helyét egy olyan eldologia-

sító, stratégiai viszonyulásnak, mely magában rejti a dehumanizálás veszélyét (Habermas 2001).

Ezen amorális cselekvőperspektívából fakadó pusztító potenciál a 20. századi totalitárius rendszerek létrejöttével aktualizálódott, majd a holokauszt történelmi kataklizmájában teljesedett ki. Ugyanakkor korántsem sorolható a múlt letűnt jelenségei közé: a dehumanizáló előítéletek mind a mai napig társadalmi konfliktusok kitüntetett dimenziójának tekinthetők. Ez magyarázza, hogy a – Frankfurti Iskolához köthető – első filozófiai igényű reflexiók a modernitás kontextusában, annak patológiájaként próbálták értelmezni a jelenséget. Ezek a diagnózisok a kapitalista termelési viszonyok által meghatározott strukturális pozíciók, valamint a családon belüli szocializációs klíma segítségével próbálták magyarázni, hogy miért válik valaki fogékonnyá a morális értelemben aggályos előítéletekre (Horkheimer *et al.* 1936; Adorno *et al.* 1950). Ezek az elemzések napjaink kutatói számára abban az értelemben tekinthetők iránymutatónak, hogy világossá teszik: az, hogy az előítéletek veszélyessé válnak-e, végső soron egy komplex társadalmi-gazdasági konstelláció függvénye. Az előítéletekből fakadó társadalmi patológiák ebben az értelemben elválaszthatatlanok a modernitás paradox fejlődési tendenciáitól.

E történelmi szituációból következik ugyanakkor az is, hogy az előítélet működési feltételei folyamatosan változnak. Ennek megfelelően az előítélet értelmezése folyamatos aktualizálást igényel: a modernitás aktuális tendenciái felől időről időre újra kell gondolni, hogy milyen új formái jönnek létre, és azoknak milyen tágabb következményei vannak.¹ Az alábbi tanulmány erre a feladatra vállalkozik: a „késő modernitás” kritikai elméletei felől azt a kérdést járja körbe, hogy a különböző logika szerint szerveződő társadalmi terekben milyen lehetőségfeltételek jellemzik az előítéletek működését. A modernitás klasszikus és kései szakasza közti határ megvonása a reflexivitás radikalizálására utal. Miközben a klasszikus modernitásban a tudományos ismeretek a vallási-tradicionális valóságértelmezés meghaladására törekedtek, egyúttal – a megkérdőjelezhetetlen „szakértői tudás” formájában – maguk is létrehoztak egy hatalmi pozíciót implikáló diszkurzív teret (Foucault 2004), ami tekintélyi alapon nyugvó hagyományként kezdett működni. A késő modernitás ideáltipikus cselekvőperspektívája e szakértői tudáson alapuló hatalmi komplexum tradíciókritikáján alapul: ahogy a tudományos ismeretek megszűnnek evidensek lenni, úgy elfogadásuk egyéni mérlegeléshez kötődik (Giddens 1990). Ebben az értelemben beszélhetünk a modernitás „reflexív” szakaszáról, melyben a valóság autonóm értelmezése nem egyszerűen egy a korábbiaknál nagyobb eséllyel, ám véletlen-

¹ Fontos hangsúlyozni, hogy az előítéletek új formáinak megjelenése korántsem jár együtt a régi formák eltűnésével (Sik 2015a). Sokkal inkább azt lehet mondani, hogy ezek vagy párhuzamos társadalmi terekben, vagy egymással interakcióba lépve működnek.

szerűen bekövetkező jelenség, hanem egy a társadalom strukturális sajátosságai-
ból fakadó kényszer (Beck 2003).

E változások alapvető szinten érintik az előítéletek működési feltételeit is. Miközben a reflexív modernitás tendenciái által kevésbé érintett társadalmi terekben az előítéletek továbbra is klasszikus irreflektív formájukban figyelhetőek meg, sokak számára megszűnnek megváltoztathatatlan adottságok lenni. Az, hogy az előítéletek működése társadalmi diskurzusok tárgyává válik és morális tétje széles rétegek számára lesz ismert, egyúttal azt is magával vonja, hogy e cselekvők választási helyzetbe kényszerülnek: szembenézhetnek saját előítéleteikkel vagy elfordulhatnak tőlük. Azáltal, hogy esetükben az előítéletekre történő reflexió normatív elvárássá válik, a hozzájuk való viszonyulás kontingens lesz – egyaránt magába foglalva adekvát kezelésük mellett a túlkapások különböző formáinak lehetőségét. A tanulmány célja ennek a konstellációnak a feltérképezése, vagyis a késő modernitásbeli „előítéletes ész kritikája”.

Első lépésben arra teszek kísérletet, hogy az előítélet klasszikus tudatfilozófiai modellje helyett egy olyan hálózati fogalmat dolgozzak ki, ami lehetőséget kínál a jelenség különböző integrációs logikák által szervezett társadalmi terekben történő értelmezésre. Ehhez a késő modernitás kritikai társadalomelméleteinek hálózati szintézisére támaszkodom, melyben Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash társadalomelméleteit Latour és White hálózatelméletei segítségével kapcsolom egymáshoz (Sik 2012, 2015, 2017). Második lépésben a hálózati keretek között újraértelmezett előítéletekhez való viszonyulás különböző formáit tekintem át. A hálózati torzulás és a szenvedés tapasztalatai közötti dinamikából kiindulva megkülönböztethető az előítélet „dogmatikus” (amikor egy hálózati konfigurációt annak ellenére tekintenek torzultnak, hogy ezt a szenvedés tapasztalata alátámasztaná), „idealizáló” (amikor egy torzult hálózati konfigurációt a szenvedés tapasztalata ellenére sem tekintenek torzultnak) és „adekvát” formája (amikor a torzult hálózatok azonosításának kizárólagos alapja a szenvedés tapasztalata). Ezek különböző integrációs viszonyok között azonosítható formái együttesen jellemzik egy adott társadalmi konstelláció előítéletességét. A harmadik szakaszban, e modellre alapozva, arra teszek kísérletet, hogy ebben az átfogó modellben írjam le a dogmatikus és idealizáló előítélet létrejöttének és – egy adekvát forma irányába történő – meghaladásának a lehetőségét.

AZ ELŐÍTÉLET HÁLÓZATI MODELLJE

Az előítéletek problematikája a 20. század második felében a szociálpszichológiai és szociológiai kutatások egyik központi témájává vált. Ennek megfelelően modelljei is elsősorban ezen empirikus tudományok kontextusában formálódtak. Allport mára klasszikussá vált definíciója szerint az előítélet „hibás és rugal-

matlan általánosításon alapuló ellenszenv, ami megmaradhat az érzések szintjén vagy kifejezésre juthat tettekben, továbbá irányulhat egy-egy csoport egésze, vagy egyetlen személy ellen is, azon az alapon, hogy az illető a szóban forgó csoport tagja” (Allport 1999. 38). E megközelítést „tudatfilozófiainak” nevezhetjük abban az értelemben, hogy az előítéletet a szubjektum egy inherens attribútumának tekinti. Az előítélet nem más, mint az egyéni tudatban születő – affektív és kognitív elemeket egyaránt tartalmazó – konstrukció, mely meghatározza a – világ egy entitásaként felfogott – másikkal vagy mások egy csoportjához rendelt jelentéseket. A definíció szerint ezen értelemtulajdonítás további sajátossága egyrészt a negatív „hangoltság”: a valóság egy olyan interpretációja, melyben a másik vagy mások egy csoportja nem kívánatos interakciós partnerként mutatkozik meg. Másrészt az értelemtulajdonítás megalapozatlan jellege: az előítélet az empirikus tapasztalatoktól függetlenül kerül fenntartásra, akár az interpretáció irracionális, téves jellege ellenére is. Ez utóbbi sajátosságból fakadóan az előítéletek különösen nehezen változtathatók meg: minthogy az életvilág újratermelésének „pragmatikus logikájától” (Schütz 1974) el vannak oldódva, ezért esetükben a cselekvések megakadása nem implikálja a természetest felváltó reflektív beállítódás megjelenését, más szóval a felülvizsgálat lehetőségét.

E tudatfilozófiai megközelítéssel szemben – elsősorban Habermas nyomán – kísérletet tehetünk az előítéletek interszubjektív koncepciójának felvázolására is. A valóság értelmezése ugyanis nem csupán az egyéni tudaton belül zajlik, hanem legalább annyira a cselekvéskoordinációs funkciót betöltő nyelvi interakciók sorozatában is. Ahogy azt a kései Wittgenstein részletesen bemutatja, a világra vonatkozó jelentések elválaszthatatlanok azokról az interakciós folyamatoktól, melyekben szüntelenül egymáshoz igazítják őket a nyelvhasználók (Wittgenstein 1992). Habermas erre alapozva érvel úgy, hogy maguk az életvilág struktúrái is az őket fenntartó kommunikatív folyamatok felől érthetőek meg (Habermas 2011). Az előítéletek ebben a keretben a kölcsönös megértésre törekvő kommunikáció torzulására vezethetők vissza: olyan dogmatikus jelentéshasználatra utalnak, melyben a beszédaktusok érvényességi igényét annak ellenére fenntartják a cselekvők, hogy azokat nem támasztják alá érvekkel. Ebből a perspektívából az előítélet negatív hangoltsága nem más, mint a másik olyasvalakiként való felismerése, akivel a cselekvő nem törekszik kölcsönös megértésre (Habermas 2001). Ez praktikusán azt jelenti, hogy nem ismeri el az érvényességi igények kritikájához való jogát, illetve nem kíváncsi érvényességi igényei igazolására. E kontextusban az előítélet megalapozatlansága az uralommentes vitában rejlő racionalitáspotenciál kiaknáztatatlanságból fakad: minthogy nem törekszenek kölcsönös megértésre a felek, az adott helyzetben hozzáférhető „legjobb érv” megtalálására sincs mód. Ahogy a dogmatikus jelentéshasználat megtöri a beszédaktusok rendjét, egyúttal el is szabotálja az életvilág megújítását: a másik megértésének hiányában a kényszeres önisméltás válik kizárólagossá, aminek következtében az előítéletek konzerválódnak.

Miközben Habermas segítségével rámutathatunk arra, hogy miként haladható meg az előítélet szubjektumfilozófiai koncepciója, kizárólag az ő megközelítésére támaszkodva korántsem aknázhatók ki maradéktalanul az abból fakadó lehetőségek, hogy az előítéleteket ne csupán szubsztantív szinten (vö. előítélet mint a szubjektív valóságértelmezés beszűkülése), hanem formális szinten is (vö. előítélet mint az interszubsztantivitás morális torzulása) az interakciók szerkezetében horgonyozzuk le. Ahhoz, hogy egy ilyen lépést megtehesünk, azt kell áttekintenünk, hogy a kommunikatív cselekvés mellett milyen további cselekvéskoordinációs logikák által keretezett interakciókban termelődik újra a valóság közös értelmi horizontja. Ebből a szempontból egy tág értelemben vett hálózatelméleti megközelítés kínál kapcsolódási pontokat. Míg a társadalomelméletek „nyelvi fordulata” abból a belátásból indult ki, hogy a társas cselekvések fenomenológiai horizontja az egyes cselekvők tudata helyett elsősorban a beszédaktusok sorozatában formálódik, addig a hálózatelméletek abból indulnak ki, hogy bármiféle előzetes elköteleződés a közös valóság konstrukciójának módjával kapcsolatban indokolatlan.

Harrison White szerint minden társas cselekvéshelyzet felfogható hálózatként abban az értelemben, hogy az abban résztvevő cselekvők lokális összekapcsolódásaként jön létre, majd – a más konfigurációhoz való hozzákapcsolódással párhuzamos – lekapcsolódással ér véget. Adott hálózat működését az egymással kapcsolatban állók aktuális kontrollküzdelmek határozzák meg, kijelölve egyúttal a csomópontokként felfogott cselekvők hálózati identitását is. Ezen értelmezés mögött elsősorban az a szándék bújkol meg, hogy a társas cselekvéshelyzetekre ne úgy gondoljunk, mint valamilyen általános érvényességű, absztrakt integrációs logika kifejeződésére, hanem mint nyitott struktúrára, melynek szerveződése az aktuálisan bevonódott aktorok kölcsönhatásának függvénye. A hálózat ebben az értelemben tekinthető egy a társadalmassulás alternatív elképzeléseihez (vö. „közösség és társadalom” vagy „mechanikus és organikus szolidaritás”) képest sokkal flexibilisebb modellnek: nem csupán tartalmi szinten nem posztulálja ugyanis a társulás szerveződésének alapjait, de formális szinten is meghagyja a lehetőségét annak, hogy az előzetes elméleti keretben kidolgozott típusok helyett, akár cselekvéshelyzetenként változó koordinációs logikán alapuló mechanizmusokat azonosítsunk (White 2008).

Ebben a megközelítésben egyrészt a szubjektum megszűnik kitüntetett értelmezési pont lenni, amennyiben az előítéletek nem benne vannak lehorgonyozva, hanem adott hálózati konfigurációhoz kötődnek. Másrészt a kommunikatív cselekvés sem tekinthető többé kitüntetett mechanizmusnak, amennyiben az előítéletek kifejeződése alternatív integrációs logikák által meghatározott területeken akár nem-nyelvi felületeken is megtörténhet. Noha a hálózatelméletek rámutatnak a különböző társadalomelméletek kötöttségére és lehetőséget kínálnak annak meghaladására, elméleti kidolgozottságukat tekintve messze elmaradnak a dekonstruált modellektől, amennyiben nem dolgozzák ki a lehetséges

kapcsolódások ideáltípusait. Ilyenformán a meghaladni kívánt társadalomelméletek általi kiegészítésre szorulnak: az utóbbiak által azonosított cselekvéskoordinációs mechanizmusokat különböző morfológiai és hálózati dinamikával jellemezhető konstellációkként újraértelmezve nyílik lehetőség az – episztemológiai előfeltevéseik különbségéből fakadóan többnyire inkompenzálhatóságnak tekintett – társadalomelméletek szintézisére (Sik 2012, 2017).

Ebből a szempontból az alábbiakban Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash elméleteiben felbukkanó kategóriákat tekintem át, különbséget téve a cselekvéskoordináció nem tudatosuló motivációk (preintencionális), szándékok (intencionális) és a nem szándékolt következmények eredményeként születő kényszerstruktúrák (posztintencionális) szintjei között. Bourdieu társadalomképe az egyenlőtlenségek rejtett újratermelődését állítja középpontba. A társas cselekvéshelyzeteket ebben a megközelítésben a materiális és szimbolikus tőkékért folytatott harc határozza meg (Bourdieu 2002). A különböző tőkék autonóm célokkal és szabályokkal jellemezhető cselekvési tereket jelölnek ki (mezők). Az ezeken belül elfoglalt pozíció kitapasztalása az érvényesülés különböző diszpozicionális stratégiáit határozza meg (habitus). A küzdelmeket keretező közös értelmezések pedig – természetes különbségekre vezetve vissza őket – legitimálják a társadalmi egyenlőtlenségeket (illúzió). Giddens társadalomképe a reflexió különböző formáit állítja középpontba. Megközelítése szerint a társas cselekvéshelyzetekben a strukturális kényszerek mellett megjelenik az egyének és intézmények által kínált – különböző szakértői diskurzusokon alapuló – alternatívák mérlegelésének formáját öltő kockázatmenedzselés. Ennek megfelelően különbséget tehetünk azon cselekvéshelyzetek között, melyeket a reflexió szervezeti (reflexív intézmény) és individuális (kognitív reflexivitás) formája, illetve – nem tudatosuló motivációk okán – annak hiánya (rutinok) jellemez. Előbbiek felelősek a fokozódó bizonytalanság adaptív kezeléséért, utóbbi pedig az ontológiai biztonságérzet, más szóval a világban való otthonosság fenntartásáért (Giddens 1986, 1991).

Habermas társadalomképe a nyelvi és mediatizált kommunikáción alapul. Duális modellje szerint a társas cselekvéshelyzeteket egyrészt a valóság evidensnek tekintett közös értelmezése (életvilág) és az ezt folyamatosan megújító és fenntartó nyelvi interakciók (kommunikatív cselekvés), valamint az ezektől független, lokális relációkon átívelő mediatizált kommunikáció (alrendszer) határozza meg. Előbbiek felelősek a közösségek és a személyközi viszonyok menedzseléséért, utóbbiak pedig a társadalom minél hatékonyabb makrointegrációjáért (Habermas 2011). Honneth megközelítése szerint a társulások kötőerejének az elismerés különböző dimenziói tekinthetők. Ezek leginkább partikuláris formája az egyéni kvalitások konkrét másik általi elfogadása (szeretet). Ennek ellenpontja az univerzális forma, ami az általános emberi mivolt társadalom egésze általi tisztelete (jogi elismerés). A kettő sajátos keverékeként értelmezhető az egyéni életforma, illetve teljesítmény társadalom egésze általi megbecsülése

(szolidaritás). Ahogy a különböző társas cselekvéshelyzetekben az egyén igyekszik a többiek pozitív visszajelzését kivívni, ezek közül egy vagy több is szerepet játszhat (Honneth 2013). Lash társadalomképe a potenciálisan eldologiasító instrumentális racionalitás és az annak ellenálló autonómia feszültségén alapul (Lash 1999, 2002). Az előbbi egyaránt kifejeződik a társadalmi integráció materiális struktúráiban (épített-technikai környezet) vagy az értelemtulajdonítás narratív kereteit felülíró tömegmédiумokban (információs társadalom). Az utóbbi pedig mindazon cselekvéshelyzetekben, melyek lehetőséget kínálnak a társaktól való függetlenedésre, és a személyes identitás konstrukciójára (esztétikai reflexivitás).

Az alábbi táblázat ezeket a hálózati típusokat foglalja össze:

1. táblázat. A kortárs kritikai elméletek alapján azonosított hálózattípusok (Sik 2017)

	<i>preintencionális</i>	<i>intencionális</i>	<i>posztintencionális</i>
egyenlőtlenségi hálózatok	inkorporált stratégiák versengési diszciplínája (habitus)	naturalizált hierarchiák stílusa (illúzió)	szimbolikus és materiális tőke kontrollrezsime (mező)
reflexív hálózatok	repetitív diszciplína (rutin)	szakértői tudások alapján történő kockázatbecslés stílusa (kognitív reflexivitás)	szakértői tudáson alapuló, interaktív kontrollrezsime (reflexív intézmény)
kommunikációs hálózatok	kollektív emlékezet sematizáló történetei (életvilág)	kölcsönös megértésre törekvő interakció stílusa (kommunikatív cselekvés)	médiумok által szerveződő kontrollrezsime (alrendszer)
elismerési hálózatok	kölcsönös feltárulkozás és bizalom diszciplínája (szerepet)	teljesítmény és életforma értékelésének stílusa (megbecsülés)	egyenlő eljáráson alapuló kontrollrezsime (jogi elismerés)
technikai hálózatok	ingerek áramlásának diszciplínája (információ)	autonóm értelemképződés stílusa (esztétikai reflexivitás)	materiális mediátorok (technikai-tárgyi környezet)

Az előítélet hálózati modellje e különböző cselekvéskoordinációs logikák alapján szerveződő konstellációk perspektívájából válik megragadhatóvá. Ahelyett, hogy a szubjektum vagy a nyelvi kommunikáció inherens tulajdonságaként kerülnének meghatározásra, az előítéletek a különböző integrációs logikájú hálózatok egy potenciális attribútumaként értelmezhetők. Az előítélet nem egyszerűen a tudat egy értékelése vagy a beszédaktusok morális bázisának a beszükülése, hanem a kapcsolódások dinamikájának torzulása. Ilyenformán nem a cselekvéshelyzeteken átívelő „személyiségben” vagy „kommunikatív kompetenciában” lokalizálható, hanem a különböző integrációs logikákhoz igazodó „kapcsolódások és blokkolódások” szintjén. A kérdés ezen a ponton az, hogy a hálózatok létrejöttének és szétbomlásának szüntelen folyamatában miként

ragadható meg az előítélet felbukkanása, más szóval a kapcsolódások milyen dinamikája tekinthető előítéletesnek.

Ahogy az Allport klasszikus definíciójából kiderül, az előítélet megragadásához egyrészt valamilyen negatív viszonyulás geneziséét kell megmagyaráznunk, másrészt azt kell megértenünk, hogy ez a reláció miként válik függetlenné a valóságkonstrukció pragmatikus folyamatától. A hálózatok vonatkozásában a negatív viszonyulás a hálózatot alkotó kötésekre vonatkozik. Amennyiben ezek diszfunkcionálisak, vagyis a cselekvőt akadályozzák céljai elérésében, úgy potenciálisan szenvedéstapasztalatokat szülnek.² A diszfunkciók és a velük összefüggő szenvedés differenciált leírásához a hálózati modell alapjául szolgáló kritikai elméletek kínálnak szempontokat. Bourdieu szerint a rejtett egyenlőtlenségek egyenlőtlen versenyhelyzetet eredményezve, korlátozzák a tőkefelhalmozásban a cselekvőket, aminek következtében az igazságtalanságból fakadó morális felháborodás tapasztalata jelenhet meg. Giddens szerint a reflexivitáshoz szükséges kompetenciák és a hozzáférhető szakértői források hiánya egyaránt korlátozza az ontológiai bizonytalanságok és kockázatok menedzselését, amiből a bizonytalanság és értelemvesztés tapasztalata fakadhat. Habermas szerint az interakciók morális bázisának torzulása korlátozza a valóság közös értelmezését, amit a méltóság és kompetencia elvitatásaként élhet meg az egyén. Honneth szerint az elismerés különböző formáinak megvonása korlátozza az autonómiát, potenciálisan az önbizalom és önbecsülés hiányának tapasztalatát implikálva. Lash esetében az instrumentális racionalitást kifejező intézményi és technikai környezet az annak kereteitől való eltérést akadályozza meg, ami az emberi mivolttól való elidegenedés tapasztalatához vezethet.

A szenvedéstapasztalatok (morális felháborodás, ontológiai bizonytalanság, méltóság és kompetencia elvitatása, önbizalom és önbecsülés hiánya, elidegenedés) és a hálózati zavarok (rejtett egyenlőtlenségek, reflexió korlátozása, kommunikatív cselekvés torzítása, elismerés megvonása, technikai eldologiasítás) alternatív dimenzióinak megkülönböztetését követően lehetőség nyílik az előítélet hálózati fogalmának definiálására. A diszfunkciók anticipációja akkor függetlenedik a valóságkonstrukció pragmatikus folyamatától, ha a hálózati zavarok és a szenvedéstapasztalatok közti hozzárendelési viszony felborul. Ez egyaránt bekövetkezhet úgy, hogy a szenvedéstapasztalat nélkül is diszfunkcionálisnak tekintik a hálózat tagjai az őket összekapcsoló kötésekkel, vagy úgy, hogy a szenvedéstapasztalat ellenére sem tekintik annak. Különbözőképpen bár, de mindkét esetben torzul a kapcsolódások és blokkolódások dinamikája: ahelyett hogy a cselekvéshelyzetekben átélt benyomások alapján újra és újra értelmet adnának a kapcsolódásoknak, az empirikus interakciókkal kölcsönhatásban nem álló előzetes várakozási horizont kizárólagossá válik.

² Ehhez a kérdéshez részletesebben lásd Sik 2015b, 2016a, 2016b.

Azokban az esetekben, amikor a szenvedés tényleges tapasztalata nélkül is torzultként kezelik az egymáshoz kapcsoló kötések, a hálózaton belül feszültség keletkezik. A kapcsolódó felek önmagukra nézve fenyegetőként érzélik a többieket, anélkül ugyanakkor, hogy ezt az ártalomokozás tényleges tapasztalata visszaigazolná. Az előítélet ilyen értelemben „dogmatikus” formájának potenciális következménye a kapcsolódások hierarchiájának megváltoztatására tett kísérlet (dominanciaharc), a lekapcsolódás, illetve a hasonló logikájú kötések átalakulása (a torzulás anticipálásának a lokális hálózaton túli általánosítása). Azokban az esetekben, amikor a hálózati konfiguráción belül a zavarokból fakadó tapasztalatok elfojtása figyelhető meg, „idealizáló” előítéletről beszélhetünk. Amennyiben a kapcsolódó felek annak ellenére sem hajlandók diszfunkcionálisként tekinteni az őket összekapcsoló kötésekre, hogy azok rájuk nézve ártalmasak, úgy a szenvedésnek való kitettség potenciálisan naturalizálódik, és egyfajta határállapot alakulhat ki. Bizonyos értelemben ez a lehetőség utal arra a késő modernitásban jelentkező újfajta előítélet-típusra, ami az előítéletek eliminálására tett kísérletből fakad. Az előítéletek – morális következményük abszolutizálásából fakadó félreértett – tagadása valójában nem szünteti meg a negatív előítéleteket, hanem egy idealizált illúzióval helyettesíti őket.

E két típus komplementereként írható le az előítéletekhez való viszony „adekvát” formája. Erről akkor beszélhetünk, ha a kötések a szenvedés tapasztalata esetében kezelik torzultként a cselekvők, ennek hiányában pedig nem kezelik akként. Az ilyen hálózatokban a szenvedés tapasztalta és a torzulás attribúciója közötti kapcsolat helyreáll, így sem az előbbi (a szenvedés projekciója), sem az utóbbi (a torzulás eltagadása) irányába nem alakul ki túlkapás. Ennek következménye egy pragmatikus viszonyulás megjelenése, melyet nem jellemez sem a szenvedéstől való pánikszerű félelem, sem pedig a torzulás azonosításával járó morális felelősség elkerülése. Ez a szintén a késő modernitásra jellemző előítélet-típus lehetőséget kínál a világra való nyitottságra és az egyén számára problematikusnak bizonyuló kötések aktív átalakítására.

A dogmatikus, idealizáló és adekvát előítéletek a különböző integrációs logika által szervezett hálózatokban más formát öltenek: felbukkanhatnak a tőkékért folytatott közvetlen versengés, a szabályok és a presztízs diszkurzív meghatározása, valamint a cselekvésekhez szükséges materiális és szimbolikus erőforrások hierarchikus hálózataiban (Bourdieu); a hétköznapi élet repetitív gyakorlatainak, valamint a bizonytalanságokat kezelni hivatott egyéni és szervezeti kockázatmenedzsment szintjén (Giddens); a cselekvők naturalizált, nem-tudatosuló jelentéskészletének szintjén, a beszédaktusok rendjében, valamint a normatív kérdésektől látszólag független gazdasági tranzakciók és politikailag látszólag semleges adminisztratív intézmények szintjén (Habermas); a kölcsönös feltárlkozás lehetőségét magukban rejtő intim kapcsolatokban, a teljesítmény és életformára vonatkozó visszajelzésekben, valamint az igazságszolgáltatás és jogérvényesítés gyakorlataiban (Honneth); az intencionalitástól független materiá-

lis szinten, a folyamatosan áramló ingerek efemer valóságában vagy éppen az autonóm valóságértelmezés eredményeként, a személyes identitás alapjait érintve (Lash). A következő fejezetben arra teszek kísérletet, hogy áttekintsem, miként értelmezhető e különböző konstellációk esetében a diszfunkciók és szenvedéstan tapasztalatok közti reláció felbomlása, más szóval milyen típusok alkotják az előítélet hálózati fogalmának különböző dimenzióit.

A DOGMATIKUS, IDEALIZÁLÓ ÉS ADEKVÁT ELŐÍTÉLETEK HÁLÓZATI KONFIGURÁCIÓI

A habitusok logikája szerint szerveződő hálózatokban az előítéletek a versengési stratégiák torzulásában fejeződnek ki. „Paranoid habitusokról” beszélhetünk, amennyiben a cselekvők nem egyszerűen – a saját érdekeiket képviselő, ugyanakkor a másik érdekeit tiszteletben tartó vagy éppen semleges – riválisként tekintenek egymásra, hanem – elsősorban a másik érdekeivel szemben eljáró – ellenségként. Egy ilyen értelemben felfokozott zéró összegű játszmában a kapcsolódásokra eredendően gyanúsként tekintenek a cselekvők, mely viszonyulást a tényleges tapasztalatok már csak azért sem képesek megváltoztatni, mert a meghaladhatatlanként észlelt érdekellentétek okán az esetleges pozitív benyomás is a megtévesztés, manipuláció szemantikájában kerülnek értelmezésre, kijelölve a dogmatikus előítéletek sajátos formáját. „Mártír habitusról” beszélhetünk abban az esetben, ha a cselekvők lemondanak a versengésben való győzelem lehetőségéről, és tetszőlegesen másikat számára átengedik azt. Az ilyen önfeláldozó kapcsolódásokban az egyenlőtlenségek tapasztalatából fakadó morális felháborodás nem igazságossági koncepciókba csatornázódik be, hanem a saját érdekek feladásába. „Tükrözési habitusról” beszélhetünk akkor, ha a cselekvők megelőlegezik egymás számára a bizalmat, ugyanakkor vissza is tükrözik egymás számára a másik aggályos viselkedését.³ Az ilyen hálózatokban egyaránt van lehetőség a zavarok percepciójára és a szenvedés kifejezésére, ugyanakkor ez nem fordul át a diszfunkciók totalizáló attribúciójába.

Az illúziók révén koordinált hálózatokban az előítéletek a legitimációs narratívák torzulásában fejeződnek ki. „Apokaliptikus illúzióról” beszélhetünk abban az esetben, ha a fennálló hálózatra úgy tekintenek a felek, mint aminek a túlélés a tétje, és ennek megfelelően a gátlástalan küzdelemben elért győzelem lesz a társadalmi hierarchiák elismerésre méltóságának kizárólagos kritériuma. Egy ilyen valóságértelmezés esetén a kapcsolódások elsősorban olyan veszélyforrásként mutatkoznak meg, melyekre vonatkozó egyetlen kiszámítható információ az, hogy létében fenyegetik az egyént, kifejezve a dogmatikus intencionális

³ A játékelméletek ezt a stratégiát „tit-for-tat”, vagyis „szemet szemért” jelzővel illetik, és úgy tekintenek rá, mint a fogolydilemma leghatékonyabb megoldására (Axelrod 1990).

előítéletek egy formáját. „A gondoskodás illúziójáról” beszélhetünk akkor, ha adott hálózatot az igazságosság szempontjaitól független moralitás (a gondoskodás etikája) jellemez, vagyis kölcsönösen abszolút felelősséget vállalnak egymás iránt a cselekvők. Ebben a keretben a másik viselkedésének hatásai irrelevánsak a segítségi szándék szempontjából, amiből következően a másik által okozott szenvedéstől is eltekintenek a felek. „Menedzseri illúzióról” beszélhetünk az olyan hálózatok esetében, melyek az egyenlőtlenségek legitimitását a pillanatnyi teljesítményben alapozzák meg, és ennek megállapítása céljából a cselekvők valós időben monitorozzák egymást. Az ilyen hálózatokban a diszfunkcionális és a hatékony kapcsolódásokról egyaránt azonnali visszajelzés születik, folyamatos adaptációt téve lehetővé.

A szimbolikus és materiális tőkék mentén szerveződő hálózatokban az előítéletek a javakhoz való hozzájutás esélyének torzulásaiban jelentkeznek. „Rendies mezőkről” beszélhetünk abban az esetben, ha adott hálózaton belül a cselekvők egy részének nincs lehetősége a kötések egy adott készletéhez hozzáférni. A kapcsolódások terének előjogokban megnyilvánuló korlátozása azt fejezi ki, hogy egyes cselekvőket az erőfeszítéseiktől függetlenül szankcionálnak: hiába nem diszfunkcionális a kapcsolódásuk, az strukturális szinten torzultként jelenik meg és blokkolásra kerül. „Kommunistikus mezők” jellemzik azon hálózatokat, melyekben a tőkékkel való ellátottság alanyi jogon jár és ebben az értelemben nem áll kölcsönhatásban az egyes kötések esetleges zavaraiival. Az ilyen hálózatokban a szenvedést okozó kötések szelekcióját nem valószínűsíti a struktúra, aminek következményeként a funkcionalitás az egyenlőség nevében háttérbe szorul, kifejezve az idealizáló posztintencionális előítéletek egy formáját. „Piaci mezőkről” beszélhetünk azon hálózatokban, melyekben a tőkékhez való hozzáférés a kapcsolódás hatékonyságának kizárólagos függvénye. Esetükben a tőkeviszonyokat az érintettek kötetlen interakciója formálja, aminek következtében a hatékonyknak bizonyuló kötések nagyobb, a diszfunkcionálisak kisebb eséllyel maradnak fenn.

A rutinok logikája által szerveződő hálózatokban az előítéletek az elemi biztonságérzethez nélkülözhetetlen repetitív cselekvésminták torzulásaként értelmezhetők. „Melankolikus rutinokról” beszélhetünk azokban a hálózatokban, ahol az ontológiai biztonságérzet előfeltétele a kapcsolódások negatív értelmezése és a tőlük való távolságtartás. Ilyen esetekben a cselekvők olyan kötésekkel veszik körbe magukat, melyek visszaigazolják számukra a különböző kapcsolódási formák hiábavalóságát és a lemondás bizonyosságában alapozzák meg az világ otthonosságát. „Kényszeres rutinokról” beszélhetünk abban az esetben, ha adott hálózaton belül annak ellenére ismételten létrejön egy kapcsolódás, hogy az a felek számára szenvedést okoz. Ilyenkor a kapcsolódásokban rejlő szüntelen ismétlés repetitív logikája fontosabbnak bizonyul a belőlük fakadó károknál, kifejezve a preintencionális idealizáló előítéletek egy lehetséges formáját. „Hedonista rutinokról” beszélhetünk akkor, ha adott hálózatra jellemző szokásokat

az a szempont szervezi, hogy mennyi örömet illetve szenvedést okoznak. Az előbbi kapcsolódások fenntartása és az utóbbiak blokkolása esetén az ontológiai biztonság hozzákapcsolódik a szubjektív jólléthez.

A szakértői reflexivitás hálózataiban az előítéletek a bizonytalanságok és kockázatok mérlegelésének folyamatában érhetők tetten. „Pesszimista reflexióról” beszélhetünk abban az esetben, ha minden kötést a lehető legrosszabb forgatókönyv alapján értelmezik a cselekvők. Ilyen esetben túlságosan kockázatosnak minősítve a kapcsolódásokat, jó eséllyel igyekeznek azokat távol tartani maguktól, aminek következtében izolálódnak. „Felmentő reflexió” jellemzi azokat a hálózatokat, ahol valamely torzulás oksági viszonyokra történő visszavezetése egyúttal a következményekért vállalt felelősség zárójelbe tételét is implikálja. Az ilyen hálózatokban a megértés a felmentés alapjává válik, aminek következtében ellehetetlenül a szenvedést okozó konstellációkra való reakció. „Flexibilis reflexióról” beszélhetünk akkor, ha a szenvedés tapasztalata terápiás megismerésérdekű szakértői tudások életbe lépését implikálja, annak hiánya pedig instrumentális megismerésérdekű szakértői tudáshoz vezet. Ezen – az adekvát előítéletek egy formáját kifejező – hálózatokban nem predeterminálja semmi, hogy milyen szakértői tudások és miként kerülnek felhasználásra a valóság értelmezése során, ebben az értelemben kizárólag a kötésekben fakadó szükségletek érvényesülnek.

A reflexív intézmények hálózataiban az előítéletek a szakértők és a laikusok közti viszonyban jelentkezhetnek. „Demarkációs intézményekről” beszélhetünk azokban az esetekben, amikor a szakértők és laikusok a köztük lévő tudásbeli különbség okán egymást kölcsönösen nem tekintik partnernek. Amennyiben a tudás birtokosai az inkompetensnek minősülő tagoktól származó információkat irrelevánsként, a tudással nem rendelkezők pedig a kompetensktől származó információkat megkérdőjelezhetetlenként kezelik, úgy a köztük lévő kötés – a cselekvők szándékától függetlenül is – diszfunkcionálisként kerül fenntartásra. „Következetlen intézményről” beszélhetünk azon hálózatok esetében, ahol a működés előre lefektetett kereteihez az intézmény képviselői nem igazodnak. Ebben az esetben a szabályok szerint szankcionálandó diszfunkcionális kötések is következmények nélkül maradnak, összességében azt eredményezve, hogy a szenvedés tapasztalatai nem csatolódnak vissza a hálózatba. „Deliberatív intézményként” jellemezhetőek azok a kapcsolódások, melyekben a szakértők és laikusok közti viszony szabadon formálható mindkét fél által. Ezekben a hálózatokban lehetőség nyílik a különböző pozíciókban átélt zavarokkal kapcsolatos visszajelzésekre, és ezáltal arra is, hogy abszolutizálásukat elkerüljék, kifejezve a posztintencionális hálózatokban megjelenő előítéletek meghaladásának lehetőségét.

Az életvilág hálózataiban az előítéletek a valóság természetesként adott értelmezési sémáinak torzulásaiban érhetők tetten. „Fenyegetett életvilágnak” tekinthetőek azon hálózatok, melyekben a dolgok és a személyek percepciója a

veszély hangoltságába ágyazódik be. Az ilyen kapcsolódásokat az jellemzi, hogy a kötések tényleges kitapasztalása helyett a szenvedések előzetes attribúciója válik indokolttá, kifejezve a dogmatikus, preintencionális előítéletek egy formáját. „Önfeledt életvilágként” értelmezhetők azok a kapcsolódások, melyeket egyfajta sérthetlenség élménye határoz meg. Ezekben a hálózatokban a szenvedés epizodikus tapasztalatai nem épülnek be a kollektív sémák közé, melyek ebben az értelemben nem rejtik magukban a torzulások előzetes azonosításának lehetőségét. „Pragmatikus életvilágnak” tekintők azok a hálózatok, melyekben a szenvedések tapasztalataiból a zavart okozó kötés átértelmezése következik, annak megszűnte esetén pedig az eredeti séma helyreállítása. Az ilyen hálózatokban a valóság értelmezése leköveti a hálózati dinamikából származó benyomásokat, minimalizálva az előítéletekből fakadó potenciális torzulásokat.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban az előítéletek a beszédaktusok szekvenciájának torzulásában érhetők tetten. „Stratégiai kommunikációról” beszélhetünk abban az esetben, ha nem tekintenek kölcsönös megértésre törekvő félként egymásra a partnerek és ennek megfelelően, saját érdekeiket igyekezve érvényesíteni, manipulálják társukat. Az ilyen hálózatokban a másik egyszerre megtévesztésre törekvő és kijátszandó félként van jelen, függetlenül attól, hogy valójában milyen kommunikációs mintázat jellemzi. „Naiv kommunikációnak” tekinthetők azok a kapcsolódások, melyekben a felek kizárólag jóhiszeműként képesek tekinteni egymásra, aminek következtében a beszédaktusok zavarait is a kapcsolaton kívüli okokkal magyarázzák. E szisztematikus félreértés okán nem csupán elvész a korrekciójuk lehetősége, de egyúttal a belőlük fakadó szenvedések is állandósulnak, kifejezve az intencionális, idealizáló előítéletek egy formáját. „Demokratikus kommunikációról” beszélhetünk azokban az esetekben, amikor a beszédaktusok torzulásait számon kérik egymáson a felek, miközben újra és újra megadják egymás számára az esélyt a kölcsönös megértésre. Az ilyen hálózatokban egyszerre nyílik lehetőség a felbukkanó zavarok kezelésére és az általánosítások megelőzésére.

A rendszerek hálózataiban az előítéletek a szimbolikusan általánosított médium segítségével lefolytatott kommunikáció torzulásaként értelmezhetők. „Szelektív rendszerekről” beszélhetünk akkor, ha a mediatizált – pénz, jog vagy hatalmi szó által közvetített – kommunikáció folyamatában a hatékonysághoz képest alternatív szempontok határozzák meg a kapcsolódások dinamikáját. A funkcionalitás logikájától eloldott hálózatokban a médiumokhoz igazodó cselekvők kapcsolódásai is torzultnak fognak minősülni, annak ellenére, hogy valójában nem okoznak működési zavarokat. „Irreflexív rendszereknek” minősülnek azok a hálózatok, melyek nem tartalmaznak, olyan visszacsatolási mechanizmusokat, melyek segítségével az esetleges zavarok tapasztalatai beépíthetők lennének a mediatizált kommunikáció szabályozásába. Minthogy esetükben a torzulások azonosítására nincs mód, így kiszűrjük vagy korrekciójuk hiányában

állandósulnak a diszfunkciók. „Komplex rendszerekről” beszélhetünk akkor, ha adott hálózaton belül létrejönnek „másodrendű megfigyelésre” (Luhmann 2006) képes alrendszerek, melyek kizárólagos szerepe az önfenntartást veszélyeztető kapcsolódások azonosítása. Az ilyen hálózatokban, a kötések folyamatosan monitorozva, lehetőség nyílik a környezethez való adaptáció szempontjai szerinti zavarok szűrésére.

A szeretet logikája alapján szerveződő hálózatokban az előítéletek a kölcsönös bizalom torzulásával világíthatók meg. „Sértett szeretetről” beszélhetünk abban az esetben, ha a hálózat tagjait feloldatlan konfliktusok osztják meg, melyek kivételnek minden interakciós helyzetre. Minthogy az ilyen kapcsolódásokat a sérelem keretezi, így a kölcsönös feltárulkozás gesztusai elkerülhetetlenül átadják helyüket a sértések és sértődések elhúzódó, feloldhatatlan láncolatának. „Elvakult szeretetnek” tekinthetők azok a hálózatok, melyekben a szenvedés tapasztalatait mellékesnek minősítik a felek és azok ellenére is fenntartják a kapcsolódásokat. Az ilyen kötések hiába megterhelőek az érintettek számára, mégis rendelkeznek olyan hozzáadott értékkel, ami miatt a blokkolás lehetőségéről lemondanak, ezáltal konzerválva a torzulást. „Asszertív szeretetről” beszélhetünk azokban a hálózatokban, ahol a szenvedések tapasztalata kifejezésre kerül és tartós fennállta esetén leválást implikál, ugyanakkor annak elmúlta magában rejti az újbóli kapcsolódás lehetőségét. Az ilyen kötésekben nyílik lehetőség a kölcsönös feltárulkozás zavarainak kezelésére, kifejezve a szeretetet veszélyeztető előítéletek adekvát kezelésének lehetőségét.

A megbecsülés hálózataiban az előítélet az életforma és a teljesítmény értékelésének zavaraihoz köthető. „Arisztokratikus megbecsülésről” beszélhetünk akkor, ha a hálózat tagjai kölcsönösen különbnek érzik magukat a társaiknál. Az ilyen kapcsolódások esetén a másik által létrehozott értékekre vagy kultúrára vonatkozó negatív megítélés független a tényleges tapasztalatoktól, kifejezve a dogmatikus előítéletek egy formáját. „Uniformizáló megbecsülés” azon hálózatokat jellemzi, melyekben a társadalomhoz való egyéni hozzájárulás értékelése a közös tulajdonságok elismerésére redukálódik. Bár az ilyen hálózatokban minden tevékenység értékesnek bizonyul – hasznosságától, diszfunkcióitól függetlenül – valójában épp az önbecsülés alapjául szolgáló megkülönböztetés lehetősége vész el, végső soron azt eredményezve, hogy az egyének demotiváltak lesznek a kitűnésért folytatott küzdelmekben. „Klasszifikáló megbecsülésről” beszélhetünk azokban a hálózatokban, ahol a diszfunkcionális és funkcionális teljesítményeket egyazon hierarchikus skálán helyezik el. Az ilyen kapcsolódások esetében a zavarok elismerés-megvonást, a kimagasló hozzájárulások pedig presztízst implikálnak, aminek következtében a hálózat tagjai számára világos viszonyítási mérce alakul ki.

A jogi elismerés hálózataiban az előítélet az emberi méltóság intézményes biztosításának torzulásából fakad. „Diszkriminatív jognak” tekintetők azok a

hálózatok, melyeken belül a jogszabályok vagy gyakorlatok szintjén a cselekvők egy csoportja hátrányokat szenved. Ahogy az ilyen hálózatokban a jog az állampolgárok védelmének eszköze helyett, a hatalmi visszaélések felületévé válik, úgy igyekeznek minden jogilag koordinált cselekvéshelyezetről lekapcsolódni az érintettek. „Korrumpált jogról” beszélhetünk azokban az esetekben, amikor az elfogulatlan jogalkalmazást és méltányos törvényhozást valamilyen külsődleges hatás befolyásolja. Amennyiben a jogon kívülről érkező nyomás következtében a szenvedést okozó kötések nem minősülnek torzulásnak, úgy a jogrend diszfunkcionálissá válik, vagyis végső soron nem felel meg saját elemi igazságossági elveinek. „Következetes jogként” tekinthetünk azokra a hálózatokra, melyben a szenvedést okozó kapcsolódások jogsértésként kerülnek azonosításra, ugyanakkor a zavarok hiányában semmilyen kötés nem minősül annak. E konstellációkban a jogi gyakorlatok szavatolják a semlegességükből fakadóan méltányos eljárásrendet, és ezáltal az emberi méltóságot.

Az információs hálózatokban az előítéletek az áramló ingerek torzulásában érhetők tetten. „Öszeesküvés-elmélet hálózatoknak” minősülnek azok az információs kapcsolódások, melyek perspektívájából a valóság olyan képét rajzolják meg, melyben minden jelenség valamilyen ellenséges szándék rejtett megnyilvánulásaként értelmezhető. Az ilyen hálózatokban a szenvedés tapasztalatainak hiánya nem a torzult kapcsolódás cáfolataként, hanem a sikeresen elleplezett – és ebből fakadóan annál veszélyesebb – ártalom jeleként kerül interpretálásra, kifejezve a dogmatikus előítéletek egy formáját. „Információs buborékról” beszélhetünk abban az esetben, ha valamely jelenséggel kapcsolatban – akár valamilyen technikai algoritmus, akár a választott csatornák korlátozása okán – kizárólag egyfajta megközelítést tükröző álláspont fejeződik ki. Az ilyen hálózatokban a torzulások percepciója a szenvedés tapasztalatától független, kötött pályán mozog, a homogén információk áramlása kizárja tapasztalatok és alternatív megközelítések fényében történő mérlegelést, és lehetővé teszi, hogy a cselekvők negligálják a diszfunkciókat. „Többcsatornás információgyűjtésnek” tekinthetők azok a hálózatok, melyekben a különböző felületeken párhuzamosan áramló információk egyaránt befogadásra kerülnek. Az ilyen kapcsolódásokban egyazon jelenséggel kapcsolatban különböző értelem-fragmentumok válnak hozzáférhetővé, aminek eredményeként az adott helyzetben diszfunkcionálisnak minősülőek kiszűrhetővé válnak anélkül, hogy egyik vagy másik forrás mellett előzetesen el kellene köteleződni.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban az előítéletek az autonóm értelemképződés torzulásaként értelmezhetőek. „Traumatizált reflexiónak” tekinthetők azok a hálózatok, melyeket egy korábban átélt szenvedéstapasztalat kontrollálhatatlanul, ismételten felbukkanó emléke keretez. Az ilyen hálózatokban a kollektív sémáktól független valóságértelmezésre óhatatlanul rávetül a fájdalmas benyomások, torzultként jelenítve meg azon jelenségeket is, melyek negatív

hatását nem támasztják alá tényleges tapasztalatok. „Nosztalgikus reflexiónak” minősülnek azok a kapcsolódások, melyekben valamilyen korábban átélt pozitív tapasztalat, jelenre való rávetülése határoz meg. Az ilyen hálózatok esetében a múltbeli kellemes élmények kitakarják a jelenben felbukkanó esetleges szenvedéseket, konzerválva a torzulásokat. „Műkritikai reflexióról” beszélhetünk abban az esetben, ha a múltban átélt személyes élményektől független, semleges pillantással viszonyulnak egymáshoz és a világhoz a hálózat alkotói. Az ilyen konstellációkban érintettek nyitottak a szenvedéstapasztalatok befogadására, anélkül hogy anticipálnák azt.

Az épített-technikai környezet hálózataiban az előítéletek a cselekvés materiális és humán komponensei közti kölcsönhatás torzulásában érhetőek tetten. „Szegregáló materiális környezetről” beszélhetünk akkor, ha az épített-technikai paraméterek a cselekvők bizonyos csoportja számára nem teszik lehetővé a hálózathoz való kapcsolódást. Az ilyen konstellációkban a dolgok kényszerstruktúrája fejezi ki, hogy a távartott csoportok esetleges kapcsolódása eleve torzulásnak minősül és ezért blokkolásra kerül. „Kontrollálatlan materiális környezetnek” tekinthetők azok a kapcsolódások, melyekben semmilyen beépített mechanizmus nem gyakorol felügyeletet a hálózat szerveződése felett. A szankcionálás hiányzó automatizmusai impliciten a cselekvőkkel szembeni túlzott bizalmat fejeznek ki, amennyiben következtükben a torzult kötések nem kerülnek blokkolásra, akadálytalanul fejtik ki potenciálisan romboló hatásukat. „Környezettudatos materiális hálózatok” azok a konstellációk, melyeknek részét képezi egy beépített önkorrekciós mechanizmus. Az ilyen technikákkal felvértezett hálózatokban a veszélyes, diszfunkcionális kötések azonosításra kerülnek, lehetőséget teremtve megváltoztatásukra.

Az alábbi táblázatban a fenti ideáltípusú konstellációk kerülnek összefoglalásra:

2. táblázat. A dogmatikus, idealizáló és adekvát előítéletek hálózati típusai

		<i>preintencionális</i>	<i>intencionális</i>	<i>posztintencionális</i>
dogmatikus előítélet	egyenlőtlenségi hálózatok	paranoid habitus	apokaliptikus illúzió	rendies mező
	reflexív hálózatok	melankolikus rutinok	pesszimista reflexió	demarkációs intézmények
	kommunikációs hálózatok	fenyegetett életvilág	stratégiai kommunikáció	szelektív rendszer
	elismerési hálózatok	sértett szeretet	arisztokratikus megbecsülés	diszkriminatív jog
	technikai hálózatok	összeesküvés-elméleti információ	traumatizált reflexió	szegregáló környezet

		<i>preintencionális</i>	<i>intencionális</i>	<i>posztintencionális</i>
idealizáló előítélet	egyenlőtlenségi hálózatok	mártír habitus	gondoskodás illúziója	kommunisztikus mező
	reflexív hálózatok	kényszeres rutinok	felmentő reflexió	következetlen intézmények
	kommunikációs hálózatok	önfeledt életvilág	naív kommunikáció	irreflexív rendszer
	elismerési hálózatok	elvakult szeretet	uniformizáló megbecsülés	korrumpált jog
	technikai hálózatok	információs buborék	nosztalgikus reflexió	kontrollálatlan környezet
előítéletekhez való adekvát viszony	egyenlőtlenségi hálózatok	tükrözési habitus	menedzseri illúzió	piaci mező
	reflexív hálózatok	hedonista rutinok	flexibilis reflexió	deliberatív intézmények
	kommunikációs hálózatok	pragmatikus életvilág	demokratikus kommunikáció	komplex rendszer
	elismerési hálózatok	asszertív szeretet	klasszifikáló megbecsülés	következetes jog
	technikai hálózatok	többesatornás információ	műkritikai reflexió	környezettudatos technika

A fenti áttekintés feltárja, hogy a késő modernitásban leírható eltérő társadalmi integrációs keretek között szerveződő cselekvési terekben az előítéletek milyen különböző formái azonosíthatók. Hálózati keretek között az előítéletet a kapcsolódások torzulása és a szenvedéstapasztalat közti hozzárendelési viszony felborulásaként definiálhatjuk. Ez akkor válik – morális és pragmatikus szempontból – problematikussá, ha adott kötéstípushoz a tényleges benyomásoktól függetlenül diszfunkcionálisként (dogmatikus), vagy a szenvedéstapasztalatok ellenére funkcionálisként (idealizáló) viszonyulnak. Ezek meghaladásának lehetőségét fejezi ki az a komplementer állapot, amikor az előítéletek pusztán episztemológiai funkcióban vannak jelen: olyan előstruktúráként, sémaként és idealizációként, ami nem takarja ki sem a szenvedések tapasztalatát és nem is jár a torzulás általános projekciójával (adekvát). Az előítéletek mindhárom formája megjelenhet a cselekvők nem szándékolt motivációinak, tudatos cselekvőracionalitásuknak és a kényszerstruktúráként adott társadalmi kontextusnak a szintjén. Ebben az értelemben az előítéletek nem redukálhatók egyik szintre sem: egyaránt kifejeződhetnek a cselekvők által hozzáférhető és alakítható értelmezésekben, a reflexió elől elzárt ösztönszerű készletekben, és a cselekvések – objektív „társadalmi tény” ki-kristályosodott – nem szándékolt következményeiben.

Attól függően, hogy e három szinten milyen integrációs logika válik dominánssá, az előítéletek tovább specifikálhatók. A tőkékért folytatott lokális és társadalmi küzdelmekben, az egyéni és intézményi önértelmezés folyamatában, a

nyelvi és mediatizált kommunikációban, a másik és a mások visszajelzéseiben, valamint a szubjektív és objektív környezet technika révén történő társadalmisításában az előítéletek alternatív formái tárulnak fel. A fogalmi tér kitágításával meghaladhatóvá válnak az előítélet-kutatások tematikus határai és a legkülönbözőbb társas cselekvéshelyzetekkel kapcsolatban lesz megfogalmazható a kérdés: az előítéletek milyen formái jelennek meg bennük? E kitágított fogalmi keret teremt lehetőséget a társadalmi egységek differenciált elemzésére: egy cselekvő vagy egy társulás előítéleteességének elemzésekor egyaránt meg lehet vizsgálni, hogy mely hálózati konfigurációk aktiválnak előítéletelességet, és milyen típusút. Ily módon elkerülhető, hogy az előzetes megfigyelési szempontok által beszűkített perspektívából kiindulva, egyoldalú vagy éppen leegyszerűsítő magyarázattal szolgáljunk. Egyazon társadalmi egység az esetek többségében egyaránt beágyazódik dogmatikus, idealizáló és adekvát előítéletelességgel jellemezhető hálózatokba, így az előítéletelesség értelmezéséhez egyformán fontos annak tisztázása, hogy az milyen társadalmi szférákra jellemző, továbbá összeségében milyen komponensekből tevődik össze.

Az előítélet különböző típusainak áttekintése a fogalmi tisztázás és az empirikus kutatások horizontjának kitágítása mellett további hasznosítási lehetőségeket is magában rejt. Lehetőséget kínál az előítéletek születésének és formálódásának értelmezésére. A különböző társadalmi hálózatok jelölik ki ugyanis azt a teret, melyben az előítéletek kialakulnak, formálódnak, és potenciálisan meghaladására kerülnek. A záró fejezetben ebbe az irányba folytatom az elemzést, kísérletet téve azon hálózati dinamikák felvázolására, melyek magukban rejtik a dogmatikus és idealizáló előítéletekhez való adekvát viszony lehetőségét.

AZ ELŐÍTÉLETEK HÁLÓZATI DINAMIKÁJA

Az előítéletek mibenlétére vonatkozó kérdéstől elválaszthatatlan a genezisükre és változásukra vonatkozó kérdés. Tudatfilozófiai megközelítésben az előítéletek dinamikája a szocializáció kontextusában értelmezhető, a tényleges tapasztalatoktól függetlenített kollektív sémák és idealizációk belsővé tételeként (Durkheim–Mauss 2005; Allport 1999). Nyelvfilozófiai perspektívából az előítéletek dinamikája a kommunikatív kompetencia és a morális fejlődés alapján írható le, a szerepek és az attitűdvétél begyakorlásaként (Mead 1973; Habermas 2001). Amennyiben adott hálózati konstelláció attribútumaként tekintünk az előítéletekre, úgy kialakulását és meghaladását is a kapcsolódások adott mintázatával magyarázhatjuk. Ennek keretében egyaránt választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy milyen transzformációk eredményeként oldódik el a szenvedés tapasztalata a hálózati torzulásoktól és válik általános viszonyítási ponttá, hogy miként válhatnak hozzáférhetetlenné a szenvedéstapasztalatok, és miként írható le a kettő újbóli összekapcsolódásának lehetősége.

Az előítéletek adott hálózatokban történő genezise egy átalakulásra utal: a szenvedés és torzulás között fennálló hozzárendelési viszonyt felváltja egy olyan állapot, melyben a kettő eloldódik egymástól. Ez alapján belátható az is, hogy az előítéletek létrejöttének ontológiai előfeltétele a szenvedés valamilyen szubjektív tapasztalata és a hálózati torzulás objektív megléte. Ezek hiányában a kettő egymáshoz rendelése nem értelmezhető, amiből egyúttal az is következik, hogy a hozzárendelés felbomlása sem. Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy az előítéletek nem a semmiből születnek: létrejöttüket minden esetben megelőzi a hálózatok valamilyen torzulása, valamint ezek negatív élmények formáját öltő következménye. Az ilyen konstellációk ugyanakkor korántsem eredményeznek automatikusan előítéleteket, sokkal inkább egy olyan útelágazásnak tekinthetők, melyből egyaránt továbbvezetnek transzformációs pályák azok kialakulása és a rajtuk való túllépés irányába.

Ezen a ponton azt a kérdést kell megválaszolni, hogy milyen reakciók adhatók a szenvedéstapasztalatokra és hálózati torzulásokra? Adott hálózat keretei között egyfelől elképzelhető, hogy a diszfunkciók és a belőlük fakadó negatív élmények hatására a probléma szempontjából releváns változás következik be a kapcsolódások terében: ez öltheti a zavart okozó kötés izolálásának vagy blokkolásának, a szenvedő fél lekapcsolódásának, a diszfunkció kiismerésének, javításának és előrejelzésének formáját. Másfelől elképzelhető, hogy adott konstelláció keretei között nincs lehetőség a problémákat csökkentő változásokra: ez fakadhat a kötések – transzformációt részben vagy teljesen megakadályozó – merevségéből vagy a korrekciós mechanizmusok inadekvát mivoltából. Az előítéletek születése ezen alternatívák perspektívájából érthető meg: míg az első esetben a diszfunkción sikeresen túljutva a szenvedés megszűnéséről is tapasztalat születik, addig a második esetben a zavar tartós fennmaradásából a szenvedés megváltoztathatatlanságának és ebből fakadóan a tehetetlenségnek és a kiszolgáltatottságnak a tapasztalata születik.

A hálózati zavarok kontrollálhatósága és a szenvedés megszüntethetősége döntő jelentőségű abból a szempontból, hogy a hálózat tagjai miként viszonyulnak a jövőbeni diszfunkciókhoz. Amennyiben elháríthatóként észlelik őket, úgy megőrizhetnek egy higgadt álláspontot: a probléma jelentőségének mértékében erőfeszítéseket tehetnek elkerülésére, bekövetkezte esetén pedig bízhatnak magukban, hogy megoldást találnak rá. Amennyiben viszont a hálózati zavarokat megoldhatatlanként észlelik, úgy az egyetlen megbízható stratégiává az elkerülés abszolutizálása válik: minthogy a problémák kiismeréséhez és kezeléséhez a cselekvők számára nem állnak rendelkezésre a megfelelő mechanizmusok, így a veszélyesként azonosított kapcsolódások célzott blokkolása helyett minden potenciálisan diszfunkcionális kötést blokkolandóként kezelnek. Az előítélet dogmatikus formáját ez a hálózati összefüggés hozza létre: a cselekvők azért kezelik a szenvedés tapasztalata nélkül is torzultként a kötéseket, mert kizárólag ettől remélik a korábban átélt kontrollálhatatlan szenvedéstapasztalat megismétlődé-

sének elkerülését. A kötésekhez automatikusan hozzárendelt negatív jelentés általános érvényűvé válik: egyaránt kiterjedhet adott hálózati konstelláción belüli más cselekvéskoordinációs logikájú kötésekre vagy adott kötéstípusra, hálózatokon átítelve.

A szenvedések és torzulások kezelhetőségébe vetett hit megingása esetén dogmatikus előítéletek kialakulhatnak egyrészt valamilyen konkrét hálózat vonatkozásában, amennyiben adott kötéstípussal kapcsolatos negatív tapasztalatok átterjednek más kötéstípusokra. Példaként elképzelhetünk egy habitusok (presztízsért folytatott küzdelem), nyelvi interakciók (a közös célok és eszközök megvitatása) és szeretet (kölsönös feltárulkozás) kötései által szerveződő baráti társaságot, ahol a felek csúnyán összevesznek. Miután nem találnak eszközöket a helyzet feloldására, tabusítják a témát és részben igyekeznek kerülni a vitákat, részben instrumentalizálni kezdik egymást (stratégiai kommunikáció), ami ugyanakkor hosszútávon kihat a többi kapcsolódásra is: egyre inkább hiteltelennek érzik a kölsönös feltárulkozást (sértett szeretet), és érdektelennek a korábbi közös célok megvalósítását (paranoid habitus). Ilyenformán annak ellenére, hogy eredetileg ezeken a szinteken nem éltek át negatív tapasztalatokat, mégis egyre inkább torzultként tekintenek rájuk is.

Másrészt dogmatikus előítéletek kialakulhatnak oly módon is, hogy valamely kötéstípus kapcsán átélt szenvedések az eredeti hálózaton kívüli érvényességre tesznek szert. Példaként elképzelhetünk egy munkavállalót, aki első munkahelyén szembesül azzal, hogy főnöke nem adja meg neki a minimális tiszteletet (tekintélyi kommunikáció), visszaél pozíciójával (rendies mező) és igazságtalanul jár el a bérek megállapításakor (diszkriminatív jog). Minthogy senkihez nem tud fordulni segítségért és egyedül sem tud változtatni a helyzeten, e tapasztalatokat a munka világának elkerülhetetlen velejárójának tekinti és minden további állásban ebből indul ki. Harmadrészt a dogmatikus előítéletek kialakulhatnak e két lehetőség kombinációjaként is: tetszőleges kezeletlen szenvedéstapasztalat átterjedhet tetszőleges kötéstípusra, majd általánossá válhat oly módon is, hogy függetlenedik a születési helyétől szolgáló lokális konstellációtól.⁴ Mindezek fényében belátható, hogy a dogmatikus előítéletek genezise többszörös áttételek sorozataként írható le, aminek következtében a valóságtól függetlenített negatív értelemadás eredete a cselekvők számára a legkritikább esetben hozzáférhető, to-

⁴ Az empirikus előítélet-kutatások egy alapvető belátása szerint nincs szükség tényleges tapasztalatokra ahhoz, hogy csoportközi előítéletek alakuljanak ki (Allport 1999; Balassa–Kovács 2010). A fentiek fényében ez az összefüggés is újraértelmezhető: tetszőleges tárgyra irányuló előítélet kinőhet valamely a tárgytól teljesen független, kezeletlenül maradt torulás tapasztalatából, amennyiben a totális elkerülés készítése a negatív tapasztalat alapjául szolgáló konkrét kötéstől átterjedhet más típusú és más hálózatokba ágyazódó kötésekre is. Így értelmezhető újra hálózati keretek között az autoriter nevelési klíma és az előítéletekre való fogékonyság közti összefüggés is (Adorno *et al.* 1950): ez esetben a szülő és gyerek közti érzelmi viszonyban átélt kezeletlen szenvedéstapasztalat vetül ki a mások egy csoportjáról alkotott ítéletekre, majd lép ki a lokális hálózat keretei közül, általánossá válva.

vábbbá az elemző számára is csak a terjedés bonyolult mintázatának visszafejtésével tárható fel.

A létrejött dogmatikus előítéleteket – korántsem szükségszerűen, de jó eséllyel – expanzív logika jellemzi: ahogy adott kötésekhez a cselekvők annak ellenére is torzultként viszonyulnak, hogy nem okoz nekik szenvedéstapasztalatot, úgy egyre nagyobb figyelem irányul a hálózati zavarokra és diszfunkciókra, melyek előtérbe kerülése, visszaigazolva az előítélet helyességét, egyúttal annak kiterjesztésére is ösztönöz. Az is belátható ugyanakkor, hogy egy ilyen értelemben vett expanzió feloldhatatlan paradoxonokhoz vezet, ami egyaránt kifejeződhet az egyén és a közösség szintjén. Ahogy a cselekvők egyre inkább a hálózati zavarokra, valamint a tényleges és potenciális szenvedések tapasztalatára fókuszálnak, úgy fokozatosan egy fenyegető, zárt valóságot laknak be. Az egyén szintjén egy ilyen hálózati konstellációnak való hosszas kitettség a szorongások vagy akár a téveszmék kialakulásának lehetőségét is magában rejt.⁵ Kollektív szinten a fenyegetés anticipálása pedig a dezintegráció, izoláció és a konfliktusok kiéleződéséhez vezet.⁶ Ebben az értelemben a dogmatikus előítéletek tartóssá válása és expanziója a hálózat szempontjából önpusztító tendenciákkal jár.

Ahogy e következmények kibontakoznak, és valamilyen személyes kataklizmába (pl. pszichopatológia) vagy kollektív katasztrófába (pl. háború) torkollnak, úgy nyílik lehetőség az előítéletekhez való viszony átalakulására. A dogmatikus előítéletek negatív hatásainak kihordása során születő tapasztalatok között bukkanhat fel az a meggyőződés, hogy azok maguk tekinthetők a problémák tényleges forrásának. Ekkor azon – kezeletlenként megélt hálózati zavarokra adott – túlzó reakció, ami minden érintett kötéshez automatikusan diszfunkcionális viszonyulást ír elő, saját ellentétébe esaphat át. Ahogy a kezelhetetlenként fel-fogott diszfunkciók helyett maguk a dogmatikus előítéletek válnak mindenáron elkerülendő veszéllyé, úgy kiemelt prioritás lesz az is, hogy a hálózati várakozási horizont ne a szenvedés tapasztalataira épüljön rá. Ebben a konstellációban a diszfunkcionális kötések nem tudnak hatást gyakorolni a kapcsolódások jövőbeni logikájára, aminek nem szándékolt következménye, hogy a zavarok negatív következményeik ellenére is fennmaradhatnak. Az ilyen értelemben idealizáló előítéletek genezise egyfajta reakcióként értelmezhető: az nem más, mint a dogmatikus előítéletek meghaladására tett kísérlet dogmatikus formája.

Abból fakadóan, hogy az idealizáló előítéletek a torzult kötésekben fakadó szenvedést tartósítják, sajátos veszélypotenciált rejtjenek magukban, amennyi-

⁵ Ebből a szempontból egyaránt tanulságosak az olyan kórképek, mint például a „generalizált szorongás” pszichiátriai leírása. A tünetek közé tartozik a hétköznapi életvitelt ellehetlenítő erős és tartós nyugtalanság, az aggodalmak kezelésére való képtelenség, a fáradékonyosság, a koncentrációs nehézség, az alvászavarok, a testi feszültség (APA 2013. 222–225), melyek mind a félelem reaktív jellegének megszűntével, vagyis általánossá válásával magyarázhatók.

⁶ Ebből a szempontból megvilágítóak a csoportközi konfliktusok eskalálódását és az előítéletek viszonyát vizsgáló széles körű szociológiai elemzések (Allport 1999).

ben kezelhetetlen hálózati diszfunkciók tapasztalatát alapozzák meg. Ezáltal pedig valójában előkészítik a terepet új dogmatikus előítéletek felbukkanása számára. Ilyen értelemben az előítéletek e két formája potenciálisan zárt oksági kört alkot: a szenvedéstapasztalat kötéstípusokon és hálózatokon átívelő terjedését potenciálisan kiegészíti a torzulás totális feltételezése, valamint totális tagadása közti ingadozás is. Példaként az első rossz munkahelyi tapasztalatait (tekintélyi kommunikáció) általánosító egyénre gondolhatunk, aki végül belefáradva a folyamatos gyanakvásba elhatározza, hogy új megközelítést alkalmaz, és a következő munkahelyén bármilyen bántó dolgot tapasztal is, nem veszi sértésnek. Ennek eredményeként, amikor új állásban kihasználják, nem fizetik határidőre, akkor sem áll ellen, gondolván ő maga érti félre a helyzetet (felmentő reflexió). Erre annál is inkább oka van, hogy a munkaadó közös érdekekre hivatkozik, és azzal hitegeti, hogy idővel ő is jól jár a munkahelyért hozott áldozatokkal (kommunisztikus mező). A kizsákmányolás hosszú távú tapasztalatát végül megelégteli, és a megoldatlan diszfunkciók tapasztalatára alapozva a jövőbeni munkaadókra nem csupán úgy tekint, mint akik nyílt lenézéssel tekintenek rá, hanem úgy is, mint akik manipulálják őt (paranoid habitus) – vagyis az idealizáló előítéletek kitérője után végül visszatér a meghaladni kívánt dogmatikus előítéletekhez.

A dogmatikus és idealizáló előítéletek ördögi köre ugyanakkor korántsem megtörhetetlen. A kiút lehetősége azokban a hálózati konfigurációkban rejlik, melyek egyszerre képesek kezelni a – dogmatikus előítéleteket megalapozó – tanult tehetetlenséget és elkerülni az – idealizáló előítéletek alapját képző – diszfunkciókkal szembeni közönyt. E kettős cél egyidejű megvalósítására olyan nyitott szerkezetű hálózatokban van lehetőség, melyek működések alapja a folyamatos változásra való berendezkedés. Ezek sajátossága, hogy semmilyen akadályt nem gördítenek sem a be-, sem a lekapcsolódás elé, aminek következtében a belső szerkezet is folyamatosan formálódik. A szüntelen átalakulás újabb és újabb diszfunkciók és zavarok felbukkanásával jár, melyek megoldásért kiáltanak. A változásra berendezkedett hálózatok számára a diszfunkciók megjelenése nem rendkívüli esemény, hanem a bevett ügymenet része. Ebből fakadóan a hozzájuk való viszony is alapvetően pragmatikus: az elkerülhetetlenül felbukkanó zavarok olyan kihívásokként kerülnek azonosításra, melyek kontrollálhatók. Ilyenformán a saját kereteik konzerválása helyett a változásmentesmentre berendezkedett hálózatokban olyan hálózati konstelláció jön létre, ami egyszerre biztosítja a diszfunkciók azonosítását és teszi lehetővé a hozzájuk való tevékeny viszonyulást.

Azáltal, hogy e konstellációk szándékoltan kiteszik magukat a belső és környezeti kihívások próbáinak, a dinamikájuk révén zárják ki a szenvedés és a diszfunkciók közti hozzárendelési viszony felborulását. Egyfelől nincs lehetőség a kereteik között arra, hogy adott kötéstípushoz a tényleges tapasztalatoktól függetlenül viszonyuljanak, amennyiben ez megakadályozná az akadálymentes bővülést. Más-

felől annak sincs tere, hogy a diszfunkciókat figyelmen kívül hagyják, amennyiben az új kapcsolódások minden esetben a kompatibilitásra vonatkozó értékelést vonnak maguk után, melynek keretei között a szenvedést okozó kötések kiszűrhetők. Ilyenformán a kapcsolódások terének kötetlensége maga implikálja az előítéletekhez való adekvát viszonyulást: ennek keretében nyerhető vissza a torzulások kezelhetőségébe vetett bizalom és a diszfunkciók azonosításához szükséges differenciálási képesség.⁷ Példaként a korábbiakban bemutatott munkavállalóra gondolhatunk, aki a dogmatikus és az idealizáló előítéletek körforgásából akkor tud kilépni, amikor csatlakozik egy alulról szerveződő, szövetkezeti vállalkozáshoz. Ennek keretei között nincsenek szigorú hierarchiák, sem kötött munkarend, ehelyett a mindenkor piaci kereslethez igazodva (piaci mező) van lehetőség a munkavállalók össze- vagy szétkapcsolódására. Egy ilyen dinamikus változó keretrendszerben egyrészt kénytelen önmaga főnökévé válni, beosztva idejét és erőforrásait (menedzseri illúzió, felxibilis reflexió), másrészt kénytelen a többiekkel is megegyezésre jutni (demokratikus kommunikáció, deliberatív intézmények). Minthogy e feltételeknek korántsem tud mindenki megfelelni, így a szövetkezetten belül nagy a fluktuáció (tükrözési habitus), ami arra utal, hogy a problémákhoz való viszony ez esetben korántsem merül ki azok figyelmen kívül hagyásában, hanem konstruktív hozzáálláson alapul (pragmatikus életvilág).

A fentiekben bemutatott gondolatmenet célja az előítéletek társadalomelméleti átvilágítása volt a késő modernitás kritikai elméletei alapján. Az előítéletek különböző formáinak (dogmatikus, idealizáló, adekvát) fogalmi tisztázása, ezek különböző társadalmi terekben való értelmezése (2. táblázat), valamint kialakulásuk és formálódásuk logikájának elemzése a kritikai elméletek egyszerre filozófiai és szociológiai beágyazottsága okán sajátos potenciált rejt magában. Az empirikus előítélet-kutatások új irányai mellett arra is lehetőség nyílik, hogy a kérdést egy tágabb problémahorizontba ágyazzuk be. Egyaránt végig lehet gondolni, hogy az előítéletek fentiekben bemutatott különböző formáinak milyen következményei vannak a társadalmi változásra, a demokratikus intézményekre, a morális tudatra, a társadalmi rétegződésre és a szolidaritás praxisára. Minthogy az előítéletek kulcsszerepet játszanak mindezen területeken, így a további vizsgálódások kísérletet tehetnek e különböző cselekvési terekben való előfordulásuk közti kölcsönhatások feltérképezésére.

⁷ Az előítéletek fentiekben bemutatott dinamikája egyfajta dialektikus tanulási-fejlődési modellben is értelmezhető. A dogmatikus előítéletek a kezeletlen szenvedés tapasztalatára adott inadekvát választ fejeznek ki (minden kapcsolódáshoz torzultként viszonyulni). Az ennek antitéziséként értelmezhető idealizáló előítéletek a dogmatikus előítéletre adott inadekvát válaszként értelmezhetők (minden szenvedéstapasztalatot irrelevánsként kezelni a jövő szempontjából). Végül e két „túllkapás” szintetikus meghaladásaként értelmezhető az adekvát előítéletekhez való viszony (nem totalizálni, ugyanakkor nem is zárni ki a szenvedéstapasztalatot).

IRODALOM

- Adorno, Theodor W. – Frenkel-Brunswik, Else – Levinson, Daniel – Sanford, Nevitt 1950. *The Authoritarian Personality*. New York, Harper and Row.
- Allport, G. W. 1999. *Az előtétel*. Budapest, Osiris.
- APA 2013. *American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – 5th edition (DSM 5)*. Washington DC, American Psychiatric Publishing.
- Axelrod, Robert 1990. *The Evolution of Cooperation*. London, Penguin Books.
- Balassa Sz. – Kovács A. 2010. Kontextus és kontaktus. A kontaktus-hipotézis vizsgálata magyarországi vegyes lakosságú településeken. *Alkalmazott Pszichológia*. XII/1–2. 99–112.
- Beck, Ulrich 2003. *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Századvég.
- Bourdieu, Pierre 2002. *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Ford. Berkovits Balázs. Budapest, Napvilág.
- Durkheim, Émile 2001. *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris.
- Durkheim, Émile – Mauss, Marcel 2005. Az osztályozás néhány elemi formája. Adalékok a kollektív képzetek tanulmányozásához. Ford. Ádám Péter. In Fehér Márta – Békés Vera (szerk.): *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Budapest, TypoTEX. 113–132.
- Foucault, Michel 2004. *A bolondság története*. Budapest, Atlantisz.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest, Gondolat.
- Giddens, Anthony 1986. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge, Polity.
- Giddens, Anthony 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Polity.
- Giddens, Anthony 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, Polity.
- Habermas, Jürgen 2001. *A kommunikatív etika*. Ford. és szerk. Felkai Gábor. Budapest, Új Mandátum.
- Habermas, Jürgen 2011. *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat.
- Honneth, Axel 2013. *Harc az elismerésért*. Budapest, L'Harmattan.
- Horkheimer, Max et al. 1936. *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*. Paris.
- Lash, Scott 1999. *Another Modernity. A Different Rationality*. Oxford, Blackwell.
- Lash, Scott 2002. *Critique of Information*. London, Sage.
- Luhmann, Niklas 2006. *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest, Gondolat.
- Mead, George Herbert 1973. *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest, Gondolat.
- Schütz, Alfred 1974. *The Structures of the Life-world*. London, Heinemann.
- Schütz, Alfred 1984. Az idegen. In Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest, Gondolat. 405–413.
- Sik Domonkos 2012. *A modernizáció ingája – Egy genetikai kritikai elmélet vázlatja*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Domonkos 2015a. *A modernitás rétegei*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Domonkos 2015b. Társadalmi patológia és pszichopatológia. A pszichológiai diagnózisok és terápiák haszna a kritikai elmélet számára. *socio.hu*. 2015/3. 197–222.
- Sik Domonkos 2016a. Szerfüggőség kritikai hálózatelméleti perspektívából. *Esély*. 4. 83–119.
- Sik Domonkos 2016b. A depresszió kialakulását valószínűsítő hálózatok. *socio.hu*. 4. 1–25.
- Sik Domonkos 2017. A kritikai elméletek hálózati modellje. In *Jel-kép* (megjelenés alatt).
- Tönnies, Ferdinand 2004. *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat.
- White, Harrison C. 2008. *Identity and Control. How Social Formations Emerge*. Princeton, Princeton University Press.
- Wittgenstein, L. 1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz.

